
Миша Ракоција
(Завод за заштиту споменика културе Ниш)

ИЗУЧАВАЊЕ ВИЗАНТИЈСКИХ И ПОСТВИЗАНТИЈСКИХ СПОМЕНИКА ГРАДА НИША

*„Без правог познавања прошлости своје
не може један народ ни да појми и схвати
задатак му у садашњости“*
М. Валтровић, 1896.¹

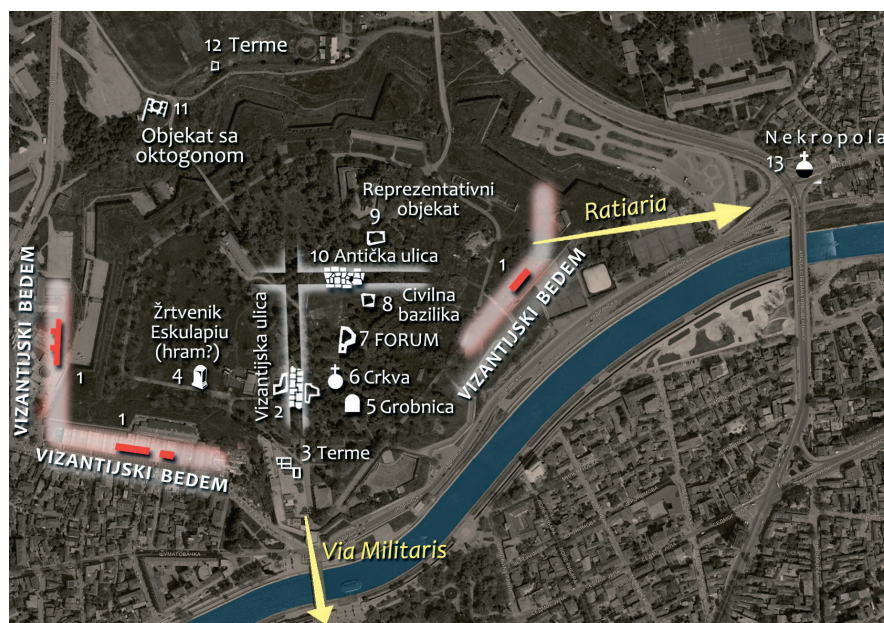
Анстракт: На једном месту наведени су аутори и њихова дела од друге половине 19. века до данас, чији је предмет интересовања византијско и поствизантијско споменичко наслеђе града Ниша од VI до XVII века. Област Ниша одликује велика разноликост рановизантијског, средњовизантијског и послевизантијског споменичког наслеђа. Скренута је пажња на недовољну изученост и евидентну незаинтересованост за невелика и мало знана културна добра са простора града Ниша. Наглашена је неистраженост урбане топографије средњовековног Ниша и утврђења која су чувала прилаз граду. Наведени су аутори који су истраживали црквено градитељство нишке области од друге половине XIX века до данас. На основу изучености споменика јасније је сагледано њихово место у историји уметности и ближе су дефинисане смернице за будућа истраживања споменичког наслеђа нишке области.

Кључне речи: Ниш, црква, утврђење, истраживач

Овај део Балкана, коме припада простор јужне и југоисточне Србије и град Ниш као средиште, скрива у себи многа, условно речено мала, не и по свом значењу мање вредна, али ипак недовољно истражена, па и непозната културна добра. Византија и послевизантија, сагледане као временске одреднице, обухватају споменичко наслеђе града Ниша од VI до XVII века.² Немали број тих споменика једва да је знан, како ужем кругу стручњака, тако и широј јавности. По страни интересовања стручне

¹ М. Валтровић, *О важности текстонских споменика за историјско изучавање*, Просветни гласник, (Београд 1896), 17.

² О историјату истраживања ранохришћанског раздобља Ниша до VI века видети: М. Ракоција, *Константинов град - старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 11-18.



Сл. 1 Naissus – Ναϊσσος, од I до VII века: 1 - Јустинијанов бедем; 2 - Византијска улица; 3 Терме; 4 - Жртвеник Ескулапиу (храм?); 5 - Гробница; 6 - Црква; 7 - Форум; 8 - Цивилна базилика; 9 - Репрезентативни објекат; 10 - Римска улица; 11 - Објекат са октогоном; 12 - Терме; 13 - Базилика мученика, некропола. (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 1 Naissus – Ναϊσσος: 1 – fortress of Justinian; 2 – Byzantine street; 3 – Thermae; Tomb; 4 – the altar of Aesculap(io) (temple?); 5 – Tomb /; 6 – Church /; 7 – Area of Forum /; 8 – Civil basilica /; 9 – Residential building /necropolis; 10 – Roman street /; 11 - building with octagon, 12 – Thermae; 13 – necropolis; (drawing of the architect G. Radosavljević)

и научне јавности остао је део културног наслеђа који не задивљује својом величином нити, пак, изузетним естетским доменима. За такве, условно речено “мале” споменике, евидентна је нека врста незаинтересованости и јасно видљива равнодушност. То је имало за последицу да према споменицима културе чија историјско-уметничка одличја очигледно заслужују много већу пажњу, није предузимано скоро ништа да буду ваљано стручно и научно обрађена. Тако је настала добро видљива празнину у историји уметности. Са друге стране, детаљно истраживање невеликих споменика културе омогућава да се добије комплетнија слика о естетским захтевима и уметничким стремљењима народа који је стварао у том времену на одређеном простору.

Ниш је војни, административни и културни центар, како за Византију и Србију тако и за Османску Турску. Као једна од последица тога је разноликост рановизантијског, средњовизантијског и поствизантијског споменичког наслеђа. Друга последица је разарање које по природи ствари прати градове саграђене на раскрсници путева. Ипак сачувано споменичко наслеђе Ниша, као ретко где омогућава сагледавање континуитета и праћење

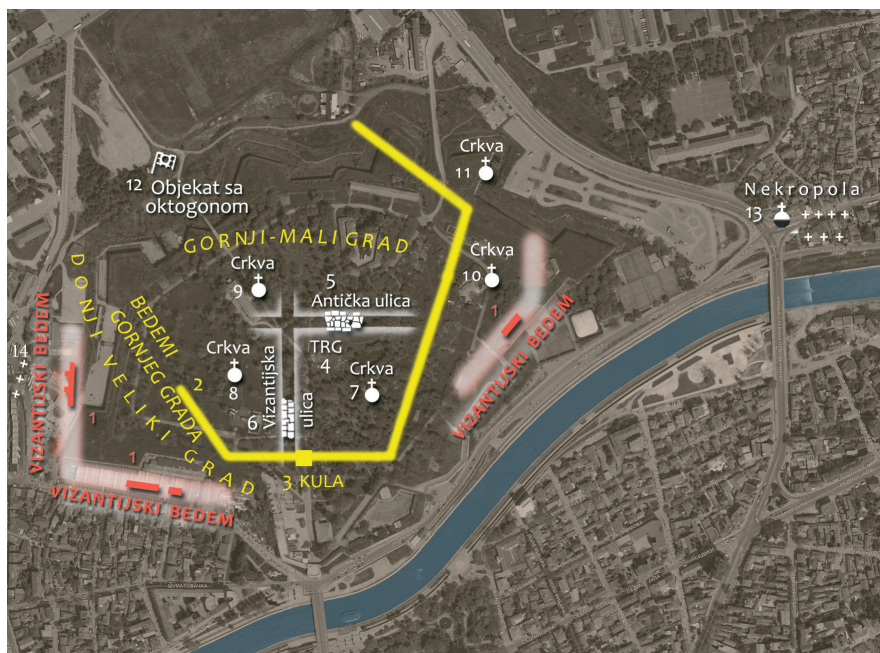


Сл. 2 Бедеми византијског Наисоса, VI век, обновљени у 11 и 12 веку (фото. М. Ракоција)

Fig. 2 Walls of Byzantine Niš from VI c., restaured during the XI and XII c.

развоја архитектуре и сликарства нишке области, али и њихову узајамну повезаност са уметничким достигнућима балканских земаља. И на крају, површни радови и недовољна истраженост споменика Ниша, имали су за последицу, поред постојећих недоумица, отварања нових питања. Због овог последњег настала је сива мрља на историјско - уметничкој карти Балкана, на којој Нишу, у складу са његовим значајем, треба да припадне видно место. Тако је културни мозаик Европе остао без значајног сегмента који је једним делом попуњен захваљујући истраживањима спроведеним последњих деценија, од којих су многа објављена у зборницима радова Ниш и Византија.

Са црквеним споменицима полако се упознајемо за разлику од околних утврђења о којима се ништа или врло мало зна. Давно су се за њих заинтересовали Бошковић и Дероко и још старији истраживачи као што су Милићевић, Мишковић, Марковић, Стојановић. Докле год се не истраже утврђења која окружују и обезбеђују град, нећемо имати целовиту слику о рановизантијском (Ναῖσσος), средњовизантијском (Νίσος) и средњовековном српском Нишу, коју склапамо захваљујући невеликим археолошким ископавањима под руководством Радивоја Љубинковића, Мартина Габричевића, Петра Петровића, Љубице Зотовић. Премало знамо о изгледу и простирању градских бедема, урбаној топографији,



Сл. 3 Топографија средњовизантијског Нисоса (Νίσος) и српског Ниша у односу на бедеме турске тврђаве: 1 - византијски бедеми Доњег великог града; 2 - бедими Горњег малог средњовековног града; 3 – средњовековна(српска?) кула горњег града; 4 -Трг; 5 - римска улица; 6 - византијска улица; 7,8,9 - цркве унутар Горњег града; 10,11 - цркве у Доњем граду; 12 - објекат са октогоном; 13 - базилика мученика и средњовековна некропила; 14 - средњовековна некропола. (цртеж Г. Радосављевић)

Fig. 3 Topography of Byzantin Nissos (Νίσος) in comparison with the walls of Turkish building: 1-Byzantine walls of Lower city; 2-walls of Upper small medieval city; 3-Medieval (Serbian?) tower of the upper city; 4- Square; 5-Roman street; 7,8,9 – churches inside of the Upper city; 10, 11 – churches in the Lower city; 12- building with octogon; 13- basilica of martyrs and medieval necropolis; 14 – medieval necropolis

градским црквама, улицама, трговима, јавним и приватним зградама рановизантијског Наисоса, византијско Нисоса и српског средњовековног Ниша. (сл. 1)

Део западног платна бедема рановизантијског града обновљен од Јустинијана, откривен 1975. године, видљив је и данас.³ (сл. 2) После обнове византијске власти 1018. године у Нисосу се формира Горњи-Мали град са обзијем и, са старих фотографија знаном, донжон кулом која је контролисала улазну капију. После 1165. године Вилјам Тирски је видео кулу, која је по свој прилици обновљена у време кнеза Лазара и турске окупације.⁴ У овом тренутку незнамо, или мало знамо, како је изгледао средњовековни Ниш, што смо покушали да сагледамо у раду „Урбана

³ М. Ракоција, *Константинов град - старохришћански Ниш*, 99/100.

⁴ М. Ракоција, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, Ниш и Византија XIV, (Ниш 2016), 52, 58, 73-77.



Сл. 4 Идеална реконструкција међусобног односа и могућег изгледа средњовековног града, византијског епископског комплекса са црквом Св. Прокопија и Немањине цркве Св. Пантелејмона (цртеж арх. Г. Радосављевић) Fig.4 Ideal reconstruction of correlation and possible image of medieaval city, episcopal complex with the church of St. Procopius and Nemanja's church of St. Panteleimon



Сл. 5 Утврђење Медијана, 6 век (фото. М. Ракоција)

Fig. 5 Mediana fortress, 6th век (foto. M. Rakocija)

топографија средњовековног Ниша“, као један од ретких напора.⁵ (сл. 3) Урбана организација Нисоса осмишљена је на два узвишења, на начин препознатљив за балканске средњовизантијске градове. На узвишењу југоисточно од утврђеног града (Светониколско брдо), се налазио посебно уважаван манастир, и он опасан зидом, са епископском црквом посвећена заштитнику града великомученику св. Прокопију.⁶ (сл. 4)

⁵ Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средње-вековног и античког града, Ниш и Византија III, (Ниш 2005), 149-162.

⁶ M. Rakocija, *Urban topography of Nis (Serbia) in the old maps and records of travel writers from the 15th to the 19th century*, *Πολιτισμός και χωρος στα Βαλκаниа 17ος - 20ός αιώνας, Διεθνές συνέδριο*, ed.: Ελένη Γ. Γαβρα, Κλεονίκη Π. Γκιουφη, Γεωργίος Π. Τσοτσος, Θεσσαλονίκη 2015, 119 - 142; Исти, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, Ниш и Византија XIV, (Ниш 2016), 37-78; Исти, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија*, Гласник друштва конзерватора



Сл. 6 Црква на локалитету Градиште код Миљковца, поглед на апсидални простор (фото. М. Ракоција)

Fig. 6 Church at Gradište near Miljkovac, view at the apse (photo: M. Rakocija)

Једва нешто знамо о несумљиво значајном утврђењу Медијана (*Mediava*, *Mediana*), које је са доминантног виса Влашко брдо источно од града надгледало пут за Константинопољ. Саградио га је цар Јустинијан,⁷ изнад данашњег археолошког локалитета Медијана у време када је утврдио бедеме Наисоса и „учинио их неосвојивим за непријатеље“.⁸ Касније у средњевизантијском раздобљу, опет у време када су поправљани бедеми града сада Нисоса, учвршћени су квадратним кулама и бедеми медијанског утврђења.⁹ То се могло догодити у XI веку у време обнове византијске власти, или, пак, прилика је, у време цара Манојла 1165. године када је опет „и сам Ниш окружен зидинама“.¹⁰ (сл. 5)

Још мање знамо о рановизантијском утврђењу Градиште, западно од Ниша код села Миљковца. Смештен је на стратешкој узвишици са које се контролисао пролаз од Мораве за Сврљиг, назван Железна врата. На узвишењу са друге стране реке Топонице, из истог разлога заштите пролаза, у време кнеза Лазара и најезде Турака, саграђено је српско средњевековни утврђен град Железник са истоименим манастиром у подножју. Делимично је видљива траса бедемског платна рановизантијског

Србије 26, (Београд 2002), 127-131.

⁷ Ф. Баришић, *Прокопије*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије* I, Београд 1955, 63.

⁸ *Исто*, 57/8.

⁹ М. Ракоција, *Константинов град - старохришћански Ниш*, 100,111; Исти, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, Ниш и Византија XIV, (Ниш 2016), 41.

¹⁰ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд 1971, 137.

Сл. 7 Бедеми града
Комплоса - Копријана
(Курвинград)

Fig. 7 Fortifications of
Komplos - Koprijan
(Kurvingrad)



утврђења, док је у унутрашњости откривена апсида цркве са синтроном. Његов стратешки положај довољан је разлог да буде део одбрамбеног система цара Јустинијана I (527-565).¹¹ (сл. 6)

До данас неистражен је остао, мишљења смо да је упитању средњовизантијски град Комплос (Комплос) знан из повеље Василија II (1019), познатији као потоњи српски Копријан, а у народу као Курвин град. Препознатљива је средњовизантијска урбана схема града Комплоса коју чине три брда крунисана, и данас видљивим утврђеним градом, црквом и манастиром, док је јужно од града некропола. Тако је јужно од Нисоса град Комплос обезбеђивао сутеску кроз коју се пробија река Јужна Морава заједно са старим путем који води од Ниша за Солун.¹² (сл. 7)

Цркве града Ниша су нешто више истражене. И поред тога што су неке цркве публиковане, да ли у форми извештаја или у виду нешто детаљније анализе, није начињена синтеза тих истраживања. То је разлог што су споменици Ниша недовољно знани, а тиме искључени из уметничких токова Србије, Балкана и Византије. Намера нам је да и овим радом покренемо научну јавност да своје интересовање усмери на простор града Ниша. Томе је последњих двадесет година видно допринео симпозијум Ниш и Византија, чији учесници су умногоме расветлили

¹¹ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 77-79; Исти, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001, 70/1; Исти, *Константинов град - старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 102/3; Исти, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, Ниш и Византија XIV, (Ниш 2016), 41.

¹² Исти, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија - посебно издање, Ниш 2013, 369-373.



Сл 8 Феликс Каниц (1846-1904)

Fig. 8 Feix Kanitz (1846-1904)

историјско-уметничку прошлост града Ниша, која сада изгледа сасвим другачије у односу на ону од пре двадесет година.¹³

Историјографија црквених споменика са подручја града Ниша настали у раздобљу од XI века до средине XVII столећа, од обнове византијске власти и уметности до патријарха Пајсија и последњег узлета српске уметности, у оквиру српске историје уметности, још није написана. Разлог томе треба тражити у недовољној истражености овог простора који је дуго остао под турском окупацијом, што је имало за последицу релативно мали број сачуваних, ипак скромних споменика, а тиме и мању заинтересованост истраживача за њиховим изучавањем. Без научне потврде и они који се својом значајем могу сврстати у „велике“ споменике, остали су непознати стучној и широј јавности.

Почетак истраживања нишке области припада другој половини XIX столећа и љубитељима старина, чије су

забелешке данас често једино сведочанство о објектима и њиховом стању у каквом су их они затекли. Неке од цркава се нису сачувале, а поједине су дочекале наше време у измењеном облику.

Први је истраживао споменичко наслеђе Ниша Феликс Каниц (1824-1904). Добро обавештен, упућен у тајне историје уметности, археологије, етнологије, захваљујући реткој моћи запажања и изузетном цртачком таленту, начинио је забелешке које су полазна тачка за сва потоња истраживања, па и данас. Путописни карактер његових књига, писане лако разумљивим језиком, које више обавештавају о објектима него што их анализирају, посебно је сагледљив у књизи „Краљевина Србија“,¹⁴ штампана у Лајпцигу 1909. године, у којој обрађује простор града Ниша (F. Kanitz, *Das Königreich Serbien*, Leipzig 1909). Ипак, у складу са временом у коме је живео, он подлеже популарности римске цивилизације на Западу, и неретко Римљанима приписује и објекте који су производ РOMEЈА - Византинаца. Преко тога се у нашој историјографији олако прелазило. (сл. 8)

Каницов први боравак у окупираном Нишу 1850. године, доживео је неуспех због неразумевања турских власти за његова истраживања. Године 1864. нишки паша је имао више разумевања за његов рад. Већ те године сакупио је податке о цркви Св. Николе у градском насељу Палилула и цркви Св. Пантелејмона у Јагодин Мали. Тада је настао и акварел на

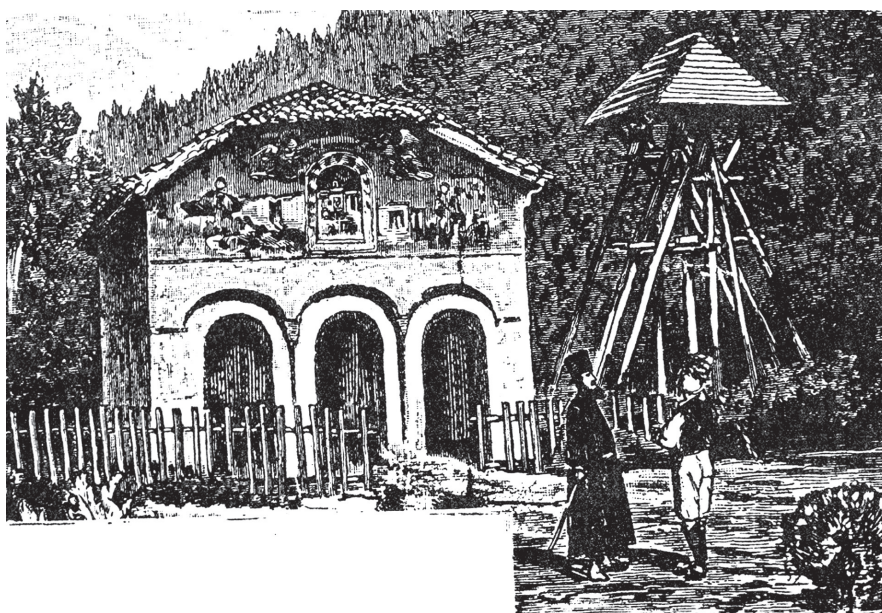
¹³ <http://www.nisandbyzantium.org.rs/srpski.php>

¹⁴ Ф. Каниц, *Србија-земља и становништво* II, Београд 1985.



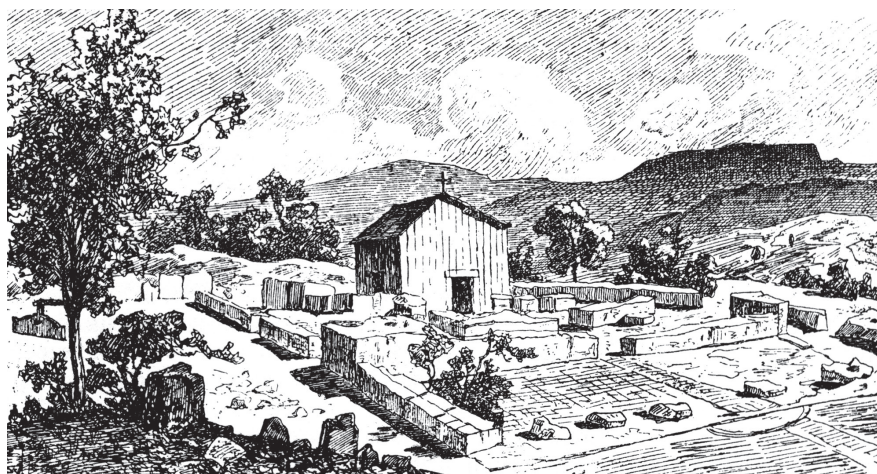
Сл. 9 Поглед на град Ниш са брда Светог Николе, простор византијског епископског комплекса Св. Прокопија (потоња цркве Св. Николе), где је саграђена џамија, друга половина 19. века, Ф. Каниц, акварел

Fig. 9 View on the city of Niš from the hill of St. Nicholas, the area of the byzantine bishopric complex of St. Procopius (after St. Nicholas church), where was built the mosque, second half of the 19th century, F. Kanic, watercolor



Сл. 10 Ст. Богородица у Ситћеватчкој клисури, 1644, према Ф. Каниц

Fig. 10 St. Bogorodica in Sicevacka klisura, 1644, according to F. Kanic



Сл. 11 Ћурлина, остаци византијске базилике, Ф. Каниц

Fig. 11 Ćurlina, remnants of the Byzantine Basilica, F. Kanitz



Сл. 12 Милан Ђ. Милићевић (1831-1908)

Fig. 12 Milan Đ. Milićević (1831-

1908), M. Račić, *Новооткривени фрагменти живописа из старе цркве Св. Николе у Нишу*, Ниш и Византија III, (Ниш 2005), 335-358.

¹⁶ Исти, *Манастир Св. Јована изнад села Горњи Матејевац код Ниша*, Гласник друштва конзерватора Србије 18, (Београд 1994), 117-121; Исти, *Црква Св. Јована изнад горњег матејевца и њена архаична триконхална основа*, Ниш и Византија XVIII, (Ниш 2020), 121-158.

¹⁷ Исти, *Манастир Св. Богородице у Сићевачкој клисури*, Ниш 2007.

коме видимо новосаграђену цамију код славне катедралне базилике Св. Прокопија и потоње цркве Св. Николе.¹⁵ У околини Ниша обишао је цркву Св. Јована код села Орљане, а у селу Горњи Матејевац Латинску цркву и оближњу цркву Св. Јована изнад Горњег Матејевца.¹⁶ (сл. 9)

Трећи пут борави у Нишу 1887. и 1889. године, и тада, захваљујући подршци српских власти истражује и прикупља податке о споменицима Ниша. У скровитој Сићевачкој клисури констатује велики број манастира и цркава у њеним њедрима, и на кратко се задржао у манастиру Св. Богородице.¹⁷ (сл. 10)

Његова запажања и одмерени закључци, заједно са тачним цртежима и данас су полазна тачка за сваког озбиљног истраживача нишке области. Ови описи и цртежи данас имају непроцењливу историјску и документарну вредност јер су многи манастири и цркве нестали или променили свој изглед. Искусном оку није промакла ни базилика у Ћурлини и њени изузетно



Сл. 14 Михаило Валтровић (1839-1915) и Драгутин Милутиновић (1840-1900)

Fig. 14 Mihailo Valtrović (1839-1915) i Dragutin Milutinović (1840-1900)

Изучавање средњовизантијских споменика са простора Ниша, засновано на методама науке налазимо код Михаила Валтровића у Приступној академској беседи читаној на скупу Академије 30. октобра 1888. године (М. Валтровић, *Поглед на стару српску црквену архитектуру*, Глас СКА 17, (Београд 1889), 34/5). (сл. 14) Овом приликом је зналачки указао на архитектонске облике, време настанка и могуће порекло цркава у Тулини, Горњем Матејевцу и Орљану. Скренуо је пажњу на неопходност њиховог изучавања и дефинисање стаза којим су они дошли у овај крај. Значајно је његово документовање Орљанске цркве на основу чега је евидетирана, откривена, конзерваторски третирана и изучена.¹⁹ (сл. 15, 16) За њега испитивање црквених старина треба да почне од „*цркве орљанске и горњо-матејевачке*“, као најстарије а затим оних које су настале у потоњим временима, као што је Богородичина црква Сићевачког манастира из 1644. године. (сл. 17) За упознавање европске научне јавности са културном ризницом Ниша од посебног је значаја Валтровићева иницијатива да као први професор археологије у Великој школи у Београду,²⁰ доведе у Ниш

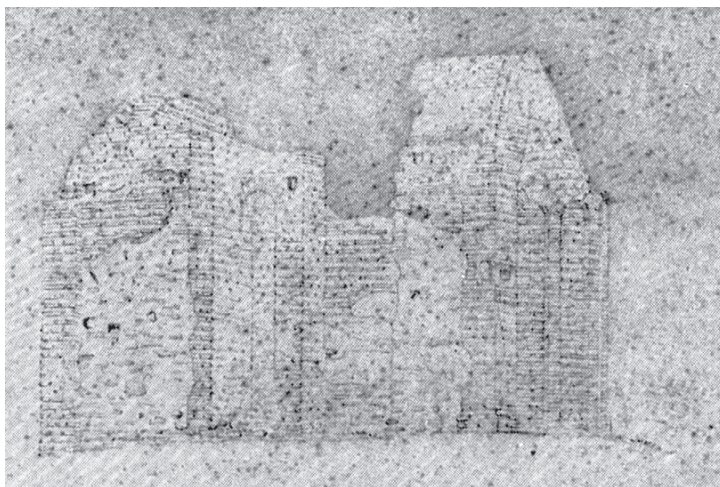
и генеза куполних цркава, Ниш и Византија XVI, (Ниш 2018), 121-134.

¹⁹ Исти, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија - посебно издање, Ниш 2013, 373 – 397; Исти, *Пре могуће обнове цркве Св. Јована у селу Орљане код Ниша*, Гласник Друштва конзерватора Србије 28, (Београд 2004), 70-74; Исти, *Новооткривени фрагменти живописа у цркви Св. Јована у Орљану*, Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 23-24, (Београд 2000), стр. 41 – 46.

²⁰ Д. М. Прерадовић, *Истраживање и снимање средњовековних споменика*

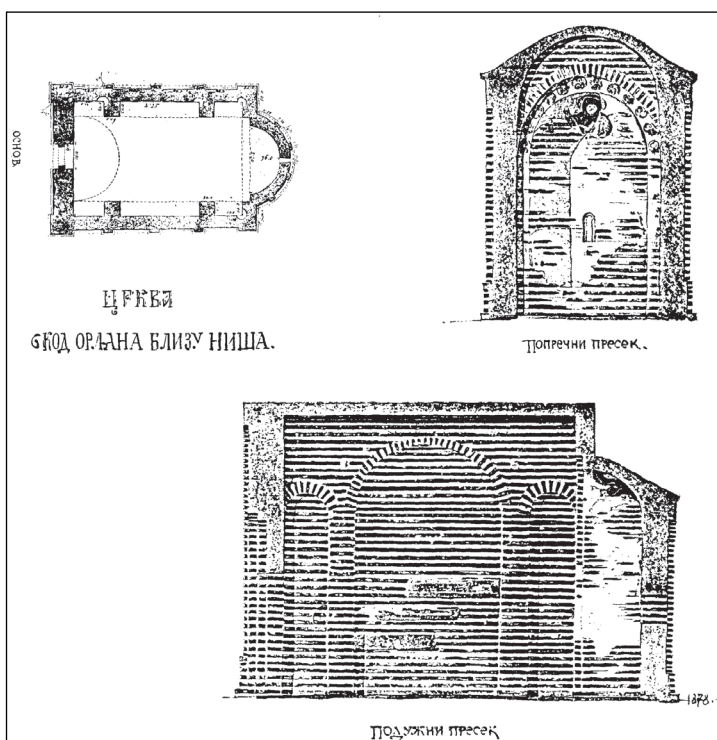
Сл. 15 М. Валтровић, Д. Милутиновић, Орљане, акварел из 1878. године

Fig. 15 M. Valtrović, D. Milutinović, Orljane, water-color painting from 1878



Сл. 16 М. Валтровић, Д. Милутиновић, Орљане, покушај реконструкције из 1878.

Fig. 16 M. Valtrović, D. Milutinović, Orljane, attempt at reconstruction, 1878.



професора хришћанске археологије на пештанском универзитету др Бету Цобора са којим је, те 1887. године, поред осталог, обишао и базилику

под окриљем Народног музеја у Београду до 1941. године, Зограф 40, (Београд 2016), 1; И. Д. Стевовић, *Од теренске скице до цртежа целине: Михаило Валтровић и српска средњовековна архитектура*, Зборник Народног музеја XXII-2, историја уметности, посвећен Михаилу Валтровићу, (Београд 2016), 9-43.



Сл. 17 М. Валтровић, Д. Милутиновић, Сићево, акварел 1878. година
Fig. 17 Sićevo, M. Valtrović, D. Milutinović, water-color painting from 1878.



Сл. 18 Бела Цобор (1852-1904)
Fig. 18 Béla Czobor (1852-1904)

у Ћурлини. (сл. 18) Овом приликом обишли су ранохришћаске гробнице и цркву Св. Пентелејмона у градском насељу Јагодин мала и друге грађевине, уз констатацију да их није бележио јер „*нису довољно проучене, да би се о њима шта рећи могло*“.²¹ Тада констатован проблем добро је видљив и данас.

Прво научно сагледавање, систематско документовање и изучавање уметничких квалитета византијских и поствизантијских цркава са подручја града Ниша, припада радовима добро обавештених професионалца Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића.²² Тачним цртежима и зналачким описима уз повлачење паралела са сродним објектима са простора Византијског царства, указали су на значај новооткривене културно-историјске ризнице нишке области, која је најдуже остала под турском

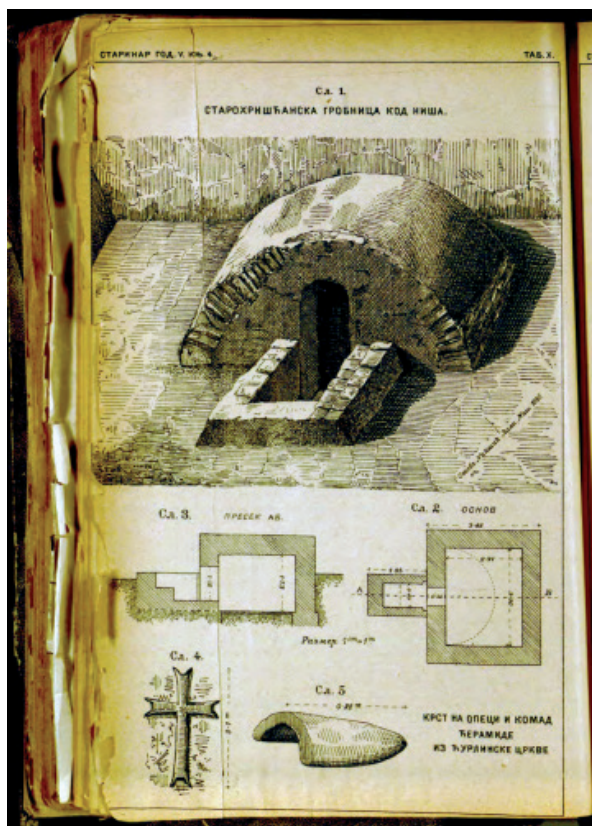
окупацијом. Поред, на чињеницама заснованим закључцима, од посебног су значаја визионарске смернице и могући путеви развоја изучавања

²¹ М. Валтровић, *Белешке с пута*, Старице 5 бр. 3, (Београд 1888), 87; Исти, *Белешке с пута*, Старице 5 бр. 4, (Београд 1888), 118-122.

²² М. Ракоција, *О значају истраживања старина Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића у области Ниша и нишавља*, Нишки зборник 8, Ниш 1994, 113-120.

споменичког наслеђа Ниша као неодвојивог сегмента византијског и српског уметничког наслеђа. Њихов рад на проучавању и документовању споменичког наслеђа нишке области као и општа брига за „древности“, и данас су од непроцењивог значаја за сваког озбиљног истраживача. Сетимо се још једном „Извештаја уметничком одбору српског ученог друштва“ из 1880. и „Бележака са пута“ из 1888. године. (Д. Милутиновић, М. Валтровић, *Извештај уметничком одбору српског ученог друштва*, ГСУД 18, Београд 1880, 461/462; М. Валтровић, *Белешке с пута*, *Старинар* 5, књ.3,4, Београд 1888.), чије поновно изчитавање открива и данас актуелна запажања двојице врских познавалаца нашег споменичког наслеђа. (сл. 19)

Најзаслужнији што је шири научна јавност сазнала за поједине византијске споменике са простора града Ниша је Габријел Мије (G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 42). (сл. 20) На приложеној карти он је обележио византијске цркве са простора града Ниша. Научном методологијом сагледава њихове архитектонске облике, указао на значај и наговештава место у историји византијске и српске архитектуре. Без његовог препознавања Ниша као упоришта византијске уметности, посебно архитектуре, одакле она зрачи у унутрашњост континента, било би немогуће одредити место споменичког наслеђу Ниша у историји византијске уметности, које је несумњиво допринело развоју потоњег прослављеног српског средњовековног градитељства. Рад Габријела Мијеа није значајан само за историју уметности. Ратне 1917. године објавио је текст у специјалном броју часописа на тему „Славна Србија“. Мијеов текст, заједно са другим, представља својеврсну подршку ратом исцрпљеном српском народу и држави (G. Millet, *Le Serbie glorieuse, L'art et les artistes*, Paris 1917).²³ После рата његово научно аргументовано



Сл. 19 М. Валтровић, белешке с пута, *Старинар* 1888.

Fig. 19 M. Valtrović, *Starinar* 1888.

²³ Овај текст ће се две године касније наћи на првим страницама за српску



Сл. 20 Грбриел Мије (1867-1953)

Fig. 20 Gabriel Millet (1867-1953)

Сл. 21 Г. Мије, мапа византијских цркава

Fig. 21 G. Millet, Map of Byzantine Churches



евидентирање цркава и манастири који припадају српској цркви и народу, било је од великог међународног значаја приликом одређивања граница ослобођене Србије. За Ниш и његово шире окружење као пограничну област, то је било од немерљивог значаја.²⁴ (сл. 21)

Боравак Ђурђа Бошковића у Нишу (1936), као Мијеовог ученика, резултирао је поновним скретањем пажње на архитектуру Латинске цркве у Горњем Матејевцу, али са растегљивим временом њене изградње (*Извештај и кратке беседе са путовања*, Старијар VI, (Београд 1931), 186/7).²⁵ (сл. 22)

После другог светског рата, у атмосфери другачијег односа према цркви, византијски и поствизантијски црквени споменици Ниша, нису били предмет дубље анализе. Владислав Петковић у свом прегледу цркава из 1950. године само нас подсећа на њихово присуство (*Преглед цркава кроз повесницу српског народа*, Београд 1950).²⁶

историју уметности капиталене књиге: G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919.

²⁴ М. Ракоција, *To the glory of Gabriel Millet*, Niš and Byzantium IV, (Niš 2006), 11-16; D. Couson-Desreumaux, *Gabriel Millet*, Niš and Byzantium IV, (Niš 2006), 29-58; Ц. Грозданов, *У славу Габријела Мијеа*, Ниш и Византија IV, (Ниш 2006), 17-28.

²⁵ М. Ракоција, *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша*, Саопштења XXII-XXIII/1990-1991, (Београд 1991), 7-24.

²⁶ Исти, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998; Исти, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001; Исти, *Манастири и цркве јужне и источне Србије*, Ниш 2013.

Сл. 22 Латинска
црква у Горњем
Матејевцу, друга
половина XI века

Fig. 22 Latin
church in Gornji
Matejevac, second
half of XI c



Јован Нешковић, у оквиру студије о Ђурђевим Ступовима дотакао се архитектонских особина Латинске цркве у Горњем Матејевцу (Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 136).

Покушај реконструкције цркве Св. Пантелејмона од стране Воислава Кораћа, неубедљив је и без довољно аргумената. Јасно је видљива намера да се по сваку цену усклади ископана основа цркве са Немањом и његовим градитељством рашког типа. (В. Кораћ, *Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање*, Научни скупови САНУ, књ. ХСIV, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 163-169).²⁷ (сл. 23)

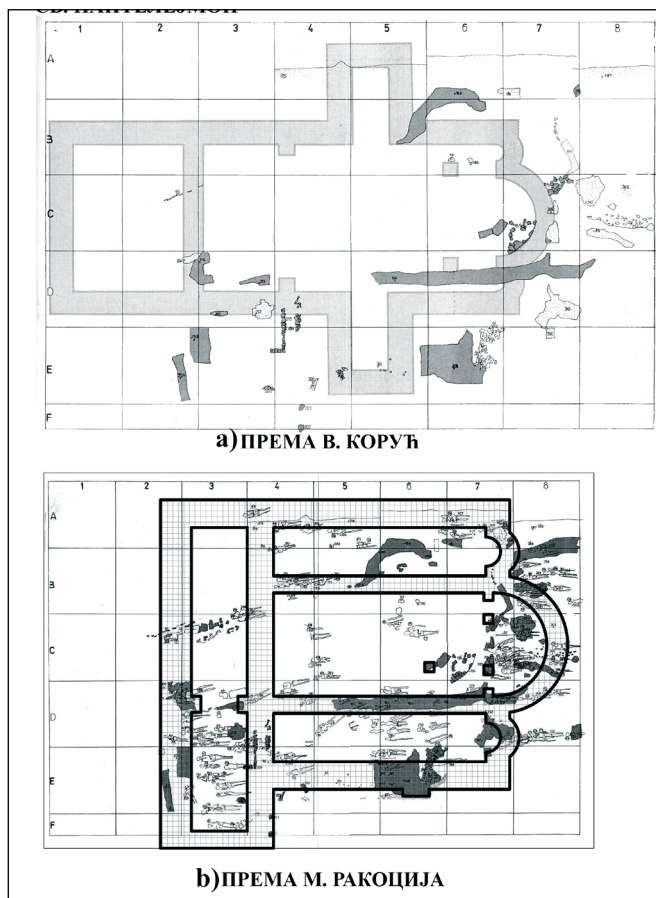
Значај нишких цркава које су саградили Византинци зналачки је сагледао Војислав Ђурић, и Латинску цркву у Горњем Матејевцу сместио у I том *„Историје српског народа“*. (В. Ђурић, *Историја српског народа I*, Београд 1981, 241).

Дејан Медаковић је у свом раду Богородица *„Живоносни источник“* у српској уметности (Д. Медаковић, *Богородица „Живоносни источник“ у Српској уметности*, ЗРВИ 5, (Београд 1958), 209), указао на иконографску посебност фреско ансамбла Сићевачког манастира.²⁸ (сл. 24)

Сретен Петковић се у оквиру других студија, посебно у *„Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614“*, дотакао цркву Св. Богородице у Сићевачкој клисури, и оставио јој простора у српској историји уметности (С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке*

²⁷ Исти, *Цркве Св. Прокопије и Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања, Ниш и Византија IX*, (Ниш 2011), 283-296.

²⁸ Исти, *Иконографске посебности Богородичине цркве сићевачког манастира*, Зборник Народног музеја Ниш 10, (Ниш 2001), 209-220; Исти, *Манастир Св. Богородице у Сићевачкој клисури*, Ниш 2007, 67-74.



Сл. 23
Претпостављајући
изглед немањине
цркве Св.
Пантелемона а)
према В. Корачу; б)
према М. Ракоција

Fig. 23 Assumed look
of early Christian
basilica basis а) ac-
cording to M. Korać
б) according to M.
Rakocija

патријаршије 1557-1614, Нови Сад 1965).²⁹ Петковић је за цркву Св. Богородице у Сићевачкој клисури, у оквиру ширег сагледавања поствизантијске уметности, оставио место у српској историји уметности (С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 126).³⁰ (сл. 25)

Поред наведених истраживача, и други аутори у својим радовима разјашњавају поједине сегменте из историје, уметничког и културног наслеђа града Ниша.³¹

Јованка Калић се студиозно бавила средњовековном историјом Ниша (Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис XXXI, (Београд

²⁹ Исти, *Зидно сликарство Богородичине цркве сићевачког манастира*, Саопштења XXXII-XXXIII-2000-2001, (Београд 2001), 149-179.

³⁰ Исти, *Манастир Св. Богородице у Сићевачкој клисури - историја и архитектура*, Саопштења XXIX (Београд 1997), 163-171.

³¹ В. Алексић, *Последњих тридесет година изучавања средњовековне прошлости Ниша*, у: *Криза и перспектива знања и науке*, Тематски зборник - Филозофски факултет Ниш, Ниш 2012, 182-194.



Сл. 24 Сићево, Бородица Живоносни источник,
1644. година

Fig. 24 Sićevo, The Life-Giving Spring Theotokos,
1644.



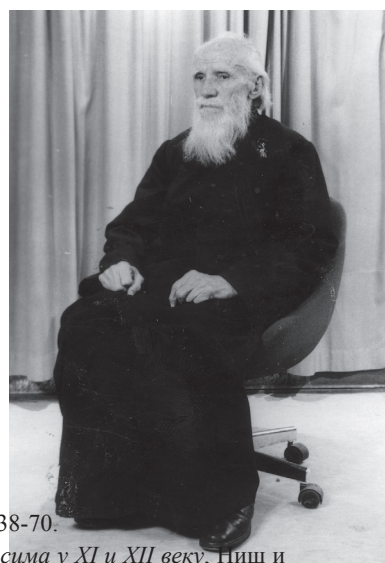
Сл. 25 Сићево, св. Константин, Јелена и
Андроник, 1644. година

Fig. 25 Sićevo, St. Constantine, St. Helen and
St. Andronik, 1644.

Сл. 26 Прота Петар Гагулић

Fig. 26 Prota Petar Gagulić

1984), 5-40.³² На путу комплетирања слике средњовековног Ниша од значаја је рад Бориса Стојковског „Ниш у византијско - угарским односима у XI и XII веку“, и Владимира Алексића „Повластице града Ниша на крају XII века“. ³³ У тексту Ивана Јорданова „Nish XI-II C., According Byzantine Sigillography“ сазнајемо о печатима епископа Нисоса из XI и VII века, као и од Љубомира Максимовића и Владислава Поповића у раду „Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie“.³⁴



³² М. Ракоција, *Саборна црква у Нишу*, Ниш 2019, 38-70.

³³ Б. Стојковски, *Ниш у византијскоугарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија VII, (Ниш 2009), 383-394; В. Алексић, *Повластице града Ниша на крају XII века*, Ниш и Византија X, (Ниш 2012) 537-546.

³⁴ I. Jordanov, *Nish XI-II C., According Byzantine Sigillography*, Ниш и Византија VIII, (Ниш 2010), 175-188; L. Maksimović, V. Popović, *Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie*, SBS (Studies in Byzantine Sigillography), 3, 1993, 118-119, no. 5.



Сл. 27 Црква Св. Јован, Орљане, XI-XII век

Fig. 27 Church of St. John in Orljan, XI-XII c.

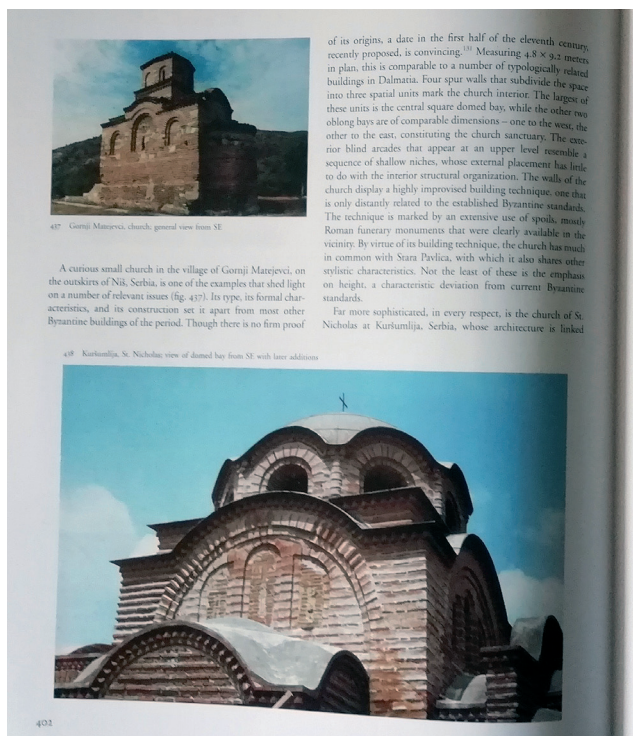
Олга Зиројевић захваљујући турским пописима открива већи број поствизантијских цркава у нишкој области и широко отвора врата новим истраживањима. (О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683, Београд 1884*). Више појединости о „Структури становништва нишке области у XV и XVI веку“ сазнајемо о Марије Копривице.³⁵

Велики истраживачки допринос дао је прота Петар В. Гагулић. Његов аматерски инстинкт и истраживачка упорност, резултирали су значајним текстовима о појединим споменицима, првенствено документарног карактера, који су дуго година били једини извор о поствизантијским црквама Ниша. На овом месту довољно је навести наслове који ће истраживаче подсетити и упутити на значај стваралачког опуса проте Гагулића. У маниру старих истраживача уз напор да дође до извора и литературе, описује, поред других, манастире и цркве у Нишу и околини: *Мали нишки Саборни храм са летописом, Прокупље 1961; Велики нишки Саборни храм, Прокупље 1961; Црква Св. Пантелеја у Нишу, Црква Св.*

³⁵ М. Копривица, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, Ниш и Византија X, (Ниш 2012), 547-560; Иста, *Цркве и манастири у нишкој области у XV и XVI веку*, Православна теологија и култура (тематски зборник), Ниш 2011, 211-221.

Сл. 28 Латинска
црква у Горњем
Матејевцу, друга
половина XI века

Fig. 28 Latin church
in Gornji Matejevac,
second half of XI c (S.
Ćurčić, *Architecture
in the Balkans.
From Diocletian the
Magnificent, New
Haven and London,
2010*)



Николe у Нишу, *Метох манастира Хиландара у Нишу*, Ниш 1968; *Метох манастира Високи Дечани у Нишу*, Ниш 1968; *Метох манастира Св. Јована Рилског у Нишу*, *Прилог за историју Нишке епархије (I-XX – Глас Православне Епархије нишке)*, *Цркве и манастири у Сићевачкој клисури I, II, Ниш 1978*, и друго. На овом месту треба се сетити Гетеових речи: „Старац губи једно од највећих људских права, он више није оцењен од њему равних“. Пошто за живота то није на одговарајући начин учињено, нека овај рад буде скроман допринос да се живот и дело проте Гагулића не заборави, јер он заслужује наше признање и нашу захвалност.³⁶ (сл. 26)

У новије време мало је заинтересованих истраживача за византијске и поствизантијске црквене споменике Ниша, посебно оне од XI до XVII века. Модерна издања чији је предмет интересовања византијска архитектура, не препознају значај архитектонских облика нишких цркава. Таква је монографија Војислава Кораћ и Марице Шупут „*Архитектура византијског света*“ (В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског*

³⁶ М. Ракоција, *Прота Петар В. Гагулић – селективна библиографија*, Nissa-Нишки зборник за друштвено историјска и културна питања 1-2, (Ниш 1991), 215-218; Исти, *Петар В. Гагулић као истраживач српских старина*, Гласник друштва конзерватора Србије 21, (Београд 1997), 179-180.

света, Београд 1998), где се не спомиње већ сагледан значај византијских цркава какве су базилика у Ћурлини, Латинска црква у Горњем Матејевцу, нити, пак, црква Св. Јована у селу Орљане.³⁷ (сл. 27)

Први који је сагледао значај византијског црквеног градитељства Ниша јесте Слободан Ћурчић. У његовој капиталној монографији „Архитектура Балкана“, Латинска црква у Горњем Матејевцу је нашла своје место и тиме обезбедила угледно место у византијској историји архитектуре (S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London, 2010, 401). (сл. 28)

Захваљујући наведеним истраживачима дошло се до нових података, и заједно са оним запостављеним формирана је другачија слика о прошлости, уметничком сваралаштву и структури града. Систематска истраживања и исцрпна анализа црквених споменика Ниша учврстиће њихово место у српској историји уметности, што је предуслов њиховог сврставања у општеприхваћене токове византијске и поствизантијске уметности. Вишедеценијски рад истраживача омогућава потоњим да наставе са разоткривањем историјско уметничког наслеђа града Ниша које тек предстоји.

Miša Rakocija

(Institute for the protection of the monuments of culture of Niš)

RESEARCH OF BYZANTINE AND POST - BYZANTINE MONUMENTS OF NIŠ

The article aims to present main authors and their research results about Byzantine and Post - Byzantine heritage of Niš. The area of Niš is characterized by a great diversity of Early Byzantine, Middle Byzantine and Post - Byzantine monumental heritage. The intention is to draw attention to unknown cultural heritage from the area of the city of Niš.

It is stressed insufficient research of the urban topography of the medieval Niš as well as the fortifications that guarded the approach to the city: Komplos (Koprijan), Gradište near Miljkovac and Mediana. Despite the fact that some of the churches have been published, whether in the form of a report or in the form of a somewhat more detailed analysis, no synthesis of these research results has been made. That is the reason why the cultural monuments of Niš are insufficiently known, and thus excluded from the artistic trends of Serbia, the Balkans and Byzantium.

Thanks to the mentioned researchers, new data were obtained, and together with the neglected one, a different picture of the past, artistic quarrels and the structure of the city was formed. Systematic research and exhaustive analysis of church monuments in Niš will strengthen their place in the Serbian history of art, which is a precondition for their classification into generally accepted trends in Byzantine and Post - Byzantine art. The decades-long work of the researchers enables us to continue with the discovery of the historical and artistic heritage of the city of Niš, which is yet to come.

³⁷ Исти, *Пре могуће обнове цркве Св. Јована у селу Орљане код Ниша*, Гласник Друштва конзерватора Србије 28, (Београд 2004), 70-74.